

314.87(497.6 Hercegovina)”14”

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 15. ožujka 2010.

Prihvaćeno: 20. rujna 2010.

Depopulacija jugoistočne Hercegovine izazvana turskim osvajanjem

Milenko Krešić

Teološko-katehetski institut

Nikole Šubića Zrinskog 7

Mostar

Federacija Bosne i Hercegovine

e-mail: milenko.kresic@tel.net.ba

Autor u radu razmatra depopulaciju jugoistočne Hercegovine koja je uslijedila kao izravna posljedica turskih pustošenja i osvajanja. Turci su bili nazočni u Hercegovini više od stotinu godina do njezina konačna pada. U strahu od Turaka stanovništvo je ostavljalo svoje domove i tražilo sigurniji život u susjednim slobodnom zemljama osobito u Dubrovačkoj Republici. O tome postoje brojni arhivski zapisi i suvremena svjedočanstva. Uspoređujući prve turske porezne popise (deftere), koji bilježe mnoga pusta mjesta s vijestima o bježanju stanovništva i s brojem stanovništva Dubrovačke Republike krajem XV. stoljeća, autor dolazi do zaključka da su turska pustošenja i osvajanja izazvala veliku depopulaciju jugoistočne Hercegovine.

Ključne riječi: depopulacija, turska pustošenja i osvajanja, jugoistočna Hercegovina, Dubrovačka Republika.

Tema turskoga osvajanja Hercegovine, osobito s vojnoga i političkoga aspekta, nije nepoznata današnjoj historiografiji. Postoji velik broj radova koji se bave ovom tematikom ili je se dotiču u širem kontekstu. Neka od kapitalnih djela na temu rane turske prisutnosti na području Hercegovine jesu djela Veljana Atanasovskoga *Pad Hercegovine* (Beograd, 1979.) i Sime Ćirkovića *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba* (Beograd, 1964.).

Međutim, jedan od aspekata koji nije dovoljno proučen s obzirom na vrijeme turskih osvajanja jest demografska slika “predturske i turske” Hercegovine. U ovome radu obrađuje se spomenuti aspekt na temelju objavljene i neobjavljene građe ograničujući se na prostor jugoistočne Hercegovine odnosno srednjovjekovne humske župe: Bišće, Dabar, Dubrava, Popovo, Žaba, Luka i Trebinjska oblast u srednjovjekovnoj Tribuniji ukoliko se teritorijalno poklapaju s turskim nahijama iz deftera s kraja XV. stoljeća: Blagaj, Dabar, Dubrava, Ljubinje, Počitelj, Popovo,

Trebinje i Viduška te prikazuju kakvu je demografsku pustoš ovih krajeva prouzročilo tursko osvajanje.

1. Tursko osvajanje jugoistočne Hercegovine

U osvajanju novih zemalja, pa tako i Hercegovine, Turci su primjenjivali svoju uobičajenu taktiku. Prvi korak u osvajanju bile su česte provale akindžija, tj. lake konjice koje je karakteriziralo ubijanje, pljačkanje, paljenje i odvođenje stanovništva u roblje. Takvo njihovo postupanje izazivalo je strah kod domaćega stanovništva koje je bježalo sa svojih ognjišta i tražilo utočište na sigurnijim područjima. Istovremeno s vojnim upadima Turci su vršili i diplomatski pritisak na vladare pokrajina koje su namjeravali osvojiti tražeći od njih danak i vazalni odnos. Depopulizirana zemlja, privredno i vojno oslabljena, potom bi (u prvome zgodnom trenutku) lako padala u njihove ruke.¹

Osvajanje jugoistočnoga dijela Hercegovine trajalo je preko stotinu godina, od prvoga upada 1386. godine do osvajanja tvrđave Koš na Posrednici 1491. godine. Međutim, ono se nije događalo istim intenzitetom i načinom, stoga se može podijeliti u tri razdoblja.

Prvo razdoblje čine provale akindžija krajem XIV. i početkom XV. stoljeća. Prvi njihov upad na prostor jugoistočne Hercegovine zabilježen je 1386. godine. Turci su prodrli u dolinu Neretve, a dvije godine poslije, 1388. godine kod Bileće ih je dočekaao Vlatko Vuković i porazio ih. Vlatkova pobjeda tek je trenutačno zastavila Turke. Sljedećih godina oni će i dalje provaljivati i pljačkati ove prostore.²

Početkom XV. stoljeća došlo je do novih trenutaka u odnosima između Turaka i "hercegovačke" vlastele odnosno do druge faze u osvajanju Hercegovine. Od provalnika i neprijatelja Turci su postali - na poziv humsko-trebinjske vlastele - saveznici ili neprijatelji odnosno politički i vojni arbitri u njihovim međusobnim razmiricama. Turke je u ovdašnje razmirice uveo Hrvoje Vukčić Hrvatinić, a njegov su primjer slijedili Sandalj Hranić i Pavlovići, sinovi pogubljenoga Pavla Radinovića.³ Njihova prisutnost u srednjovjekovnome Humu i Tribuniji najviše se vezala, što je i razumljivo, uz najimpozantniju figuru toga vremena - Stjepana Vukčića Kosaču.

U odnosu prema Porti on je nastavio politiku savezništva svoga strica Sandalja Hranića, koja je trajala sve do sredine šesdesetih godina XV. stoljeća kada je, tada

¹ Ukratko o načinu osmanskoga osvajanja i akindžijskim provalama: Veljan Atanasovski, *Pad Hercegovine*. Beograd: Narodna knjiga - Istorijski institut, 1979., 9-10; Nenad Močanin, *Turska Hrvatska, Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva do 1791, Preispitivanja*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1999., 25.

² Vladimir Ćorović, *Historija Bosne*. (ćir.) Reprint izdanje, Banja Luka - Beograd: Glas srpski - Ars libri, 1999., 318-319; 324-325; 332-333; Atanasovski, *Pad Hercegovine*, 10-11.

³ *Isto*, 11; Mladen Ančić, *Na rubu zapada, Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001., 24-25.

već herceg, Stjepan - uvidjevši neminovnost turskoga osvajanja njegovih posjeda - počeo tražiti saveznike među kršćanskim vladarima.

Kada je 1435. godine preuzimao zemlje svoga strica Sandalja, koji je te godine umro, okružen neprijateljima i iznutra i izvana, a da bi učvrstio svoju vlast nad naslijeđenim prostorima, pozvao je u pomoć Turke. Turska se djelatnost u ovome pohodu ograničila na pustošenje zemlja (od Stjepana odmetnute) vlastele, ali je bila i znak ugarsko-hrvatskome kralju Sigismundu da ne dira u Stjepanove posjede.⁴ Od saveznika Stjepan je postao vazal te je daljnja turska pomoć u njegovim ratovima „sa svim i svakim“ ovisila isključivo o njihovim interesima. U ratu s Pavlovićima, gospodarima Trebinjske oblasti (1435. - 1440.), Turci su najprije bili na Stjepanovoj strani. Međutim, poslije su, pred kraj rata, podržavali Radoslava Pavlovića kojemu je Stjepan na kraju morao vratiti oduzete zemlje da bi ponovno, kada Pavlovići nisu isplatili obećanu nagradu Turcima, bili na njegovoj strani ili mu čak naredili osvajanje Pavlovićevih zemalja.⁵ Kratka epizoda iz 1448. godine ponovno je poremetila Stjepanove odnose s Turcima. Početkom spomenute godine napali su Stjepanove posjede i došli čak do Drijeva, koje su opljačkali i zapalili.⁶ Nedugo poslije Stjepan je ponovno u dobrim odnosima s Turcima i tako će ostati do sredine šezdesetih godina XV. stoljeća.

Sredinom šezdesetih godina herceg Stjepan mijenja svoju političku orijentaciju. Otklanja se od turske politike i okreće se prema kršćanskome zapadu. Ovime nastupa treća faza u osvajanju Hercegovine. Što je navelo Stjepana na ovaj preokret, teško je točno odrediti, međutim, tih se godina bilježi živa djelatnost papinskih legata na hercegovu dvoru.⁷ Na promjenu hercegovine političke orijentacije Turci su odgovorili napadom i pustošenjem njegovih zemljama 1459. i 1460. godine.⁸ Posljednja turska pustošenja definitivno su uvjerila hercega da sultan ima namjeru osvojiti njegove zemlje. Počekom 1461. godine tražio je sklonište za sebe, obitelj i svoje ljude negdje na mletačkome prostoru u slučaju da sultan osvoji njegove

⁴ Ugarsko-hrvatski kralj Sigismund nastojao je iskoristiti Sandaljevu smrt i Hum vratiti u podložništvo svoje krune. Naredio je Ivanu i Stjepanu Frankopanu da osvoje Hum, a od Dubrovčana je tražio da pomognu humskoj vlasteli koja se poslije Sandaljeve smrti vratila u „uobičajnu pokornost ugarskoj kruni“. Poslije turskih aktivnosti na Stjepanovoj strani nema više spomena ovakvom kraljevu nastajanju. Od Stjepana se u to vrijeme odmetnula vlastela - braća Jurjevići (Radivojevići) i Juraj Vojsalić. Grgur Nikolić i neki Trebinjani također su tražili sklonište u Dubrovniku. Sima Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, (ćir.), Beograd: Naučno delo, 1964., 8-14; Ančić, *Na rubu zapada*, 77-78.

⁵ Stjepan je 1440. godine pričao dubrovačkim poslanicima, koji su se nalazili kod njega u Novome da Radoslavove zemlje nije osvajao zato što je to htio nego mu je to bio naredio sultan. Naime, sultan je od njega zatražio da mu isplati novac koji mu je Radoslav bio obećao ili će biti opustošen ukoliko ne osvoji Pavlovićeve zemlje. Ćirković, *Herceg Stefan*, 45; Đuro Tošić, *Trebinjska oblast u Srednjem vijeku*. (ćir.), Beograd: Istorijski institut SANU, 1998., 111.

⁶ Ćirković, *Herceg Stefan*, 103-104.

⁷ *Isto*, 235-236.

⁸ *Isto*, 239-241.

zemlje. U pismu upućenome Veneciji predviđao je svoj skori svršetak.⁹ Sljedeće godine Turci su vršili politički pritisak na hercega. Sultan je od njega tražio da mu preda tri grada: Klobuk, Mičevac i Čačvinu ili da mu isplati sto tisuća dukata te da prekine svaku vezu s papom i Venecijom. Herceg na sultanove ucjene nije pristao.¹⁰ To je bio dovoljan razlog da se Turci odluče za rat. Prilikom osvajanja Bosne 1463. godine turska vojska je na čelu s vezirom Mahmud-pašom provalila u hercegove zemlje i opustošila ih. Prilikom povlačenja Turaka iz Bosne Stjepan je zajedno sa svojim sinovima, shvativši pogodan trenutak, pokrenuo vojnu za ponovno zauzimanje svojih zemalja. Za kratko vrijeme Kosače su ponovno osvojili svoje zemlje i čak ih proširili na neke bosanske prostore koji im nikada nisu pripadali.¹¹

Dvije godine poslije, u ljeto 1465. godine Turci su ponovno napali Hercegovinu. Vojsku je predvodio bosanski sandžakbeg Isa-beg Ishaković s vojvodama (subašama) Ismailom i Ahmetom. U ovome napadu Turci su zauzeli tvrđave i zemlje u srednjem i donjem Polimlju te gornjem Podrinju. S napadom su nastavili pa se već u rujnu i listopadu 1465. godine u jugoistočnoj Hercegovini u njihovim rukama nalaze: Ljubomir i Popovo, Lug (u kojemu se 12. rujna 1465. godine spominje osmanski subaša), Pocrnje i Zurovići te Bijela i Uskoplje u župi Trebinje. Pod njihovom kontrolom nalazila su se mjesta na dubrovačko-hercegovačkoj granici: Glavska, Grebci, Slavogostići, Gola Glavica u Površi te Bobani i Rudine u unutrašnjosti.¹² U studenome su osvojili župu Gacko bez Trga Cernica. U župi Trebinje ostali su im samo Zubci (Vrsinje). Međutim, i to je osvojeno do kraja godine.¹³ Slobodan teritorij u jugoistočnoj Hercegovini ostao je podijeljen u dva nepovezana dijela. Jedan dio bio je grad Novi i njegova okolica, a drugi dio lijeva obala Neretve u njezinomu srednjem toku od Konjica do mora. Dolinu Neretve s njezinom lijevom obalom i tvrđavu Počitelj - na osnovi dogovora hercega Stjepana, sina mu Vladislava, Dubrovčana i izaslanika ugarskoga kralja Matije

⁹ Govoreći o sultanu piše: "Stoga mi se, presvjelti gospodaru, čini da se približava vrijeme kad će me prožderati kao i tolike druga vladare i gospodare, jer naše granice nisu ni velike planine ni velike vode. Ne mogu ga svojim bogatstvom zasititi, niti mu se svojom silom oduprijeti. A on, uzdajući se u svoju snagu, raspoložen je uzeti sve što može i od koga može". Pismo odnosno govor Stjepanovih poslanika na mletačkome dvoru objavljen je u: Šime Ljubić, *Listine o odnošajih Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, Knjiga X., Od 1453. do 1469.* Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1891., 165; Dio pisma prenosi: Ćirković, *Herceg Stefan*, 242.

¹⁰ U ovo vrijeme hercegov najstariji sin Vladislav stupa u kontakt s Portom nadajući se da će preko nje doći do dijela obećanih očevih zemalja. Od sultana je zatražio da mu ustupi polovinu očevih zemalja za cijenu od sto tisuća dukata. Međutim, sultan izgleda nije vjerovao sinu nego ocu pa je njemu ponudio ono što mu je Vladislav obećavao. Ljubić, *Listine*, X., 227-228.; Ćirković, *Herceg Stefan*, 249-250.

¹¹ *Isto*, 253-254.; Atanasovski, *Pad Hercegovine*, 12-17.

¹² *Isto*, 13-14; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, Postanak i upravna podjela.* Sarajevo: Svjetlost, 1982., 44.

¹³ Jusuf Mulić, *Hercegovina, Prvi dio: Feudalna oblast srednjovjekovne bosanske države.* Mostar: Muzej Hercegovine, 2004., 449.

Korvina - posjela je ugarsko-hrvatska vojska.¹⁴ Teritorij koji je nakon spomenutih osmanskih napada i diplomatskoga "trgovanja" sa susjedima ostao pod izravnom hercegovom vlašću do njegove smrti 22. svibnja 1466. godine bio je grad Novi i njegova okolica.

Poslije očeve smrti teško je utvrditi tko je od sinova što i koliko držao od preostale slobodne zemlje. Mihajlo Dinić i autori koji se oslanjaju na njega donose podatak da je Vlatko, koji je naslijedio hercegovu titulu, držao prilično neodređen pojas zemljišta od Boke do ušća Neretve koji je "kako-tako odvajao dubrovačku teritoriju od neposredne turske oblasti".¹⁵ Prihvatljivije je Mulićevo mišljenje da je Vlatko držao samo maleni pojas zemljišta od Novog do Risana te dio župe Luka u donjem toku Neretve, jer su od ljeta 1466. pod vlašću Turaka Popovo i Trebinje i već spomenuta mjesta koja su se nalazila na granici s Dubrovačkom Republikom.¹⁶

S obzirom na Vladislava, Atanasovski smatra da se može reći "da su tačne formulacije izrečene poslednjih decenija – da se danas ne može pouzdano utvrditi šta je sve Vladislav zadržao od svojih starih poseda, ali je sigurno da je samo gubio, ili da je uglavnom izgubio svoju teritoriju i živio po dubrovačkim ostrvima".¹⁷

Turci se, premda su 1465. godine osvojili najveći dio hercegovih zemalja, nisu na tome zaustavili. Sljedećih godina nastavili su osvajanja preostalih utvrda i zemalja. Tako je poslije 3. lipnja 1466. godine u turske ruke pala tvrđava Blagaj s čitavom sjeveroistočnom Hercegovinom, a do kraja iste godine držali su još Korita, Banjane i Riđane istočno od Trebinja.¹⁸

U jugoistočnoj Hercegovini Osmanlije još nisu držale samo tvrđavu Počitelj s obalnim pojasom do ušća Neretve te Novi i Risan u bokokotorskom zaljevu. U proljeće 1468. izbili su sukobi između Turaka i hercega Vlatka. Trajali su skoro cijelu godinu, ali nekih pomicanja granica nije bilo. Do pomicanja dolazi u političkoj orijentaciji hercega Vlatka. Zbog zaostavštine hercega Stjepana - koja se čuvala u Dubrovniku, a na koju je dijelom polagala pravo Ugarska - Vlatko se ponovno okrenuo sultanu pomoću kojega je izvršio pritisak na Dubrovnik da mu isplati cijelu očevu ostavštinu. To je i učinjeno 26. srpnja 1470. godine.¹⁹

Kada je točno herceg Vlatko postao turski podanik, teško je precizno utvrditi. To je svakako bilo prije navedenoga datuma isplate očeve ostavštine. Atanasovski donosi činjenice na osnovi kojih zaključuje da je Vlatko prve kontakte s Turcima

¹⁴ Atanasovski, *Pad Hercegovine*, 13.; Mulić, *Hercegovina*, 449-450.

¹⁵ Mihajlo Dinić, *Zemlje Hercega sv. Save*, Beograd: Glas SAN 182 (1940.), 248; Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 44.

¹⁶ Mulić, *Hercegovina*, 452.

¹⁷ Atanasovski, *Pad Hercegovine*, 25.

¹⁸ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 45; Mulić, *Hercegovina*, 452-453.

¹⁹ O borbi za ostavštinu hecega Stjepana opširnije u: Atanasovski, *Pad Hercegovine*, 28-63.

u spomenutom smislu uspostavio već tijekom 1469. godine, a u travnju 1470. godine “kako po svemu izgleda, već bio sasvim ‘turski’ čovjek”.²⁰

Priznavši sultanovo vrhovništvo, herceg Vlatko ne samo da je dobio očevu novčanu ostavštinu nego i dio zemalja koje su Turci ranije zauzeli. Između 2. i 11. veljače 1471. godine sultan mu je dao Trebinje i Popovo, onaj dio zemlje koji je od 1465. godine razdjeljivao preostale hercegove posjede u Novome i župi Luka. Herceg je ovim zemljama upravljao do 25. rujna 1473. godine.²¹

Jedini dio jugoistočne Hercegovine koji Turci još nisu kontrolirali 1471. godine (bilo izravno, bilo preko podanika Vlatka) bila je tvrđava Počitelj i jedan neodređeni prostor nizvodno uz rijeku Neretvu do njezinoga ušća u more. U Počitelju je, kao što je već spomenuto, od 1465. godine bila ugarska-hrvatska vojska koju je pomagala Dubrovačka Republika. No, ni Počitelj se turskoj sili nije mogao dugo odupirati. Sredinom rujna 1471. godine stigao je u Dubrovnik glasnik s vijesću da je Hamza-beg opkolio tvrđavu Počitelj. Dubrovčani, koji su od samoga početka pomagali ugarsko-hrvatsku posadu u Počitelju, odlučili su 16. rujna 1471. godine da se opkoljenoj posadi u Počitelju pošalje pomoć od osamdeset dukata. Je li pomoć došla, nije poznato. Između 16. i 20. istoga mjeseca Hamza-beg je poslao glasnika u Dubrovnik da javi “radosnu vijest” kako je od Ugara preoteo tvrđavu Počitelj. Dubrovačko Vijeće umoljenih odlučilo je 20. rujna da se glasnik obdari s dvadeset perpera.²²

Nakon pada tvrđave Počitelj preostali slobodni prostori jugoistočne Hercegovine bili su dijelovi župa Luka i Žabe u donjemu toku Neretve s tvrđavom Koš, u koju se posada ugarsko-hrvatskoga kralja povukla nakon pada Počitelja i odakle su branili spomenuti teritorij.

Od jeseni 1472. godine herceg ponovno mijenja svoju političku orijentaciju. To je vrijeme ponovnoga uspostavljanja prijateljskih odnosa s Dubrovnikom, koji će ga ubrzo odvesti u savezništvo s kršćanskim zemljama. Ne zna se točno što je hercega navelo na ovakav nagli zaokret.²³ Nakon što je s Dubrovnikom sklopio mir 26. kolovoza 1473. godine, Turci su mu nepuni mjesec poslije 25. rujna oduzeli vlast nad Trebinjem i Popovom.²⁴ Početkom 1474. godine tražio je pomoć od

²⁰ *Isto*, 65-66.

²¹ *Isto*, 66; Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 136.

²² Podatak donosi Mulić na osnovi izvornoga dokumenta Dubrovačkoga arhiva: Mulić, *Hercegovina*, 457.

²³ Atanasovski kaže da raspoloživi izvori o tome ništa ne govore, ali navodi nekoliko razloga koji su po njemu mogli hercega navesti na promjenu politike. Prema njemu, glavi razlog bio bi obnova Bosanskoga Kraljevstva u ugarskome dijelu Bosne na čelu s banom Nikolom Iločkim. Nikola je upravo u listopadu 1472. godine uputio u Dubrovnik - hercegu Vlatku i Crnojevićima - svoga poslanika Gala, koji je ranijih godina bio u hercegovoj službi. Drugi razlozi, kojima Atanasovski ne predaje veliku važnost, ali ih ipak spominje, mogli bi biti sklapanje antiosmanske lige od strane pape, Venecije i napuljskoga kralja te dje-latnosti Uzan Hasana u Aziji protiv Osmanlija. Atanasovski, *Pad Hercegovine*, 86-87.

²⁴ *Isto*, 96; Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 136.

Venecije kako bi povratio okupiranu zemlju od Turaka.²⁵ Do prvih vojnih sukoba došlo je sredinom 1475. godine. Kakve je akcije herceg u to vrijeme vodio, nemamo nikakvih podataka. Poznato je samo da su one postojale jer o njima svjedoči sam herceg u pismu upućenome Veneciji u kojemu kaže da ga je na akciju protiv Turaka potaklo samo stanovništvo iz pokorenoga dijela zemlje i obećanje zet-skoga gospodara Ivana Crnojevića da će mu priteći u pomoć. Za vrijeme akcija Ivan ga je iznevjerio te su Turci odgovorili protuakcijom goneći ga do Novoga.²⁶ Hercegovački sandžakbeg Ajas negdje u svibnju ili lipnju 1475. godine udario je na Novi. Hercegu je u pomoć priteklo dvjesto mornara s napuljskih brodova koji su se zatekli u vodama blizu Novoga te je pomoću njih uspio obraniti grad.²⁷

Nakon ovoga sukoba ponovno je došlo do zbližavanja hercega i Porte. Inicijativa je ovoga puta išta s Portine strane. Sklopljen je mir sa sultanom u kojemu je dobio obećanje da će mu Turci vratiti dio Hercegovine. Sultan je također od njega tražio da napadne Ivana Crnojevića i nudio mu pomoć. Herceg ovaj prijedlog nije prihvatio.²⁸

Ni ovo prijateljstvo nije dugo potrajalo. Turci su već u jesen 1478. godine tražili od hercega da im preda i ono malo zemlje koja mu je još ostala. Kakvi su odnosi bili između 1478. i 1481. godine, teško je utvrditi zbog nedostatka izvora.

Smrt sultana Mehmeta II. dala je hercegu još jednom nadu da može osloboditi svoju zemlju. S vojskom je prodro u Bosnu. Poslije početnih uspjeha doživio je težak poraz. Porazio ga je bosanski sandžakbeg Daut-paša. Izgubio je svu vojsku, a i sam se u bijegu jedva uspio skloniti u Novi. Sultanovo naređenje da konačno pokori Novi dobio je hercegovački sandžakbeg Ajas. Herceg je mogao očekivati pomoć samo od ugarsko-hrvatskoga kralja. Iz Senja je prema Novome upućeno tisuću vojnika. Zbog nepovoljnih vjetrova nisu stigli na vrijeme. Nalazili su se 17. prosinca u dubrovačkoj luci i spremali se zaploviti prema Novome. Međutim, to je već bilo kasno. Herceg se već predao, a Donja tvrđava nalazila se u Ajasovim rukama.²⁹ Ovom predajom je u formalno-pravnome smislu prestala postojati srednjovjekovna slobodna Hercegovina. Ostala je još Gornja tvrđava u kojoj

²⁵ Atanasovski, *Pad Hercegovine*, 107.

²⁶ *Isto*, 110.

²⁷ Atanasovski donosi zanimljiv podatak o hercegovim odnosima prema sultanu tih godina. U pismu iz Kotora od 22. listopada 1474. godine, koje ne govori kome, a nalazi se u Državnome arhivu u Milanu, piše da je sultan tajno zatražio od hercega da mu preda Novi, a za uzvrat bi mu on dao neko mjesto na turskome teritoriju. Ako mu ne preda grad, napast će ga. Herceg Vlatko ovaj je sultanov prijedlog odbio na nagovor brata Ahmeta koji se nalazio na sultanovu dvoru. *Isto*, 107-108; Mulić smatra da se može s velikom sigurnošću smatrati da je Ajas-beg ovaj napad izvršio bez sultanova odobrenja. Mulić, *Hercegovina*, 460-461.

²⁸ Atanasovski, *Pad Hercegovine*, 111-112.

²⁹ Kada se točno herceg predao? Atanasovski ne donosi određen datum. Kaže da je to bilo između 7. i 13. prosinca kada je, prema riječima dubrovačkoga vlastelina Bartolomeja Lukarevića, herceg Vlatko s cijelom svojom pratnjom prešao preko dubrovačkoga teritorija na putu za Tursku. Atanasovski, *Pad Hercegovine*, 135; Mulić piše da je to bilo 14. prosinca 1481. godine. Mulić, *Hercegovina*, 467.

je bila ugarsko-hrvatska posada. Mjesec i nešto poslije, krajem siječnja i ona je osvojena.³⁰

Turcima je nakon osvajanja Novoga preostalo još da osvoje utvrdu Koš na Posrednici. Prema talijanskome povjesničaru, suvremeniku događanja, Donaldu da Lezzeu, ugarsko-hrvatska posada u utvrdi brojala je petsto vojnika.³¹ O nekim većim ratnim zbivanjima oko tvrđave Koš nemamo vijesti, ali podaci Dubrovačkoga arhiva koje donosi Atanasovski, a govore o stalnome pomaganju članova posade tvrđave Koš u oružju i namirnicama, govore da se na tome području nije mirovalo. Dubrovčani su čak, iz straha od turske osvete, imali i problema s posadom koja je provaljivala i plijenila tursko područje i plijen donosila na dubrovački teritorij gdje ga je prodavala.³²

Do kada se točno održala ugarska posada u Košu, nije poznato. Dubrovčani su posadu pomagali još u lipnju i kolovozu 1490. godine. Poslije ovih nadnevaka sljedeću vijest o Košu nalazimo 14. travnja 1491. godine kada su Dubrovčani imenovali Ruska Sarčića prodavačem soli "sub Chos".³³ Tada je Koš sigurno već bio u turskim rukama. Padom ove tvrđave i "posljednji pedalj" jugoistočne Hercegovine bio je pod turskom vlašću.

2. Podaci i vijesti o bježanju stanovništva jugoistočne Hercegovine

Posljedica turskih osvajanja bila su česta bježanja domicilnoga stanovništva u susjedne slobodno zemlje. Zbog zemljopisnoga položaja jugoistočne Hercegovine stanovništvo se najviše sklanjalo na područje Dubrovačke Republike. Dio se sklanjao na mletačke posjede u Dalmaciji, a dio čak preko mora u južnu Italiju odnosno Apuliju.

Prve vijesti o bježanju stanovništva jugoistočne Hercegovine zabilježene su 1386. godine kada su Turci prvi puta prodrli u jugoistočnu Hercegovinu sve do Trga Drijeva i zapalili ga. Tada se stanovništvo spasilo bježanjem u grad Ston i na poluotok Pelješac.³⁴ Isto se dogodilo i dvije godine poslije kada su Turci ponovno prodrli, ali ovoga puta tek do Bileće gdje ih je zaustavio Vlatko Vuković.³⁵ Iseljavanje će se nastaviti u većoj mjeri u 15. stoljeću s jačanjem turskoga pritiska na zemlje hercega Stjepana. Krajem 1438. godine i početkom 1439. godine, u vrije-

³⁰ Atanasovski kaže da je to bilo "po svoj prilici, 27. ili 28. I. 1482." (Atanasovski, *Pad Hercegovine*, 138), dok Mulić kaže da je to bilo 29. siječnja. Mulić, *Hercegovina*, 467.

³¹ Atanasovski, *Pad Hercegovine*, 141.

³² *Isto*, 141-143.

³³ *Isto*, 143.

³⁴ "...quod recipiantur in Stagno familie, pastores, animalia et carnesia Vlacorum et circum vicinorum propter eorum saluamentum terrore Teucrum partes discurrentium." Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), *Liber Rerformationes*, an. 1378.-1392, f. 384.

³⁵ Atanasovski, *Pad Hercegovine*, 10-11.

me sukoba hercega Stjepana s Pavlovićima, u kojemu su Turci jedno vrijeme bili na Pavlovićevoj strani, dubrovački Senat donio je odluku da se na njihov teritorij mogu primiti Stjepanovi ljudi koji bježe u strahu od Turaka. Ovom prilikom povuklo se i stanovništvo Drijeva - i to po Stjepanovu naređenju.³⁶ Sljedeći zbjeg stanovništva jugoistočne Hercegovine dogodio se u proljeće 1448. godine kada su Turci pustošili Stjepanove zemlje. Već 23. veljače 1448. godine u Dubrovniku se govorilo o bježanju iz Stjepanovih zemalja, a 10. ožujka iste godine u Dubrovniku je donesena odluka da se u Ston i na Pelješac prime "seljaci i Vlasi vojvode Stjepana, Radoja Nikolića i Vukašina Grgurevića s obiteljima i stadima, s čelnicima i pastirima".³⁷

Premda su spomenuti zbjegovi bili privremeni, sigurno su utjecali na depopulaciju jugoistočne Hercegovine. Za pretpostavku je da se dio stanovništva poslije prolaska turske opasnosti vratio svojim domovima, ali je isto tako dio ostao živjeti u novim krajevima, osobito ako se ima u vidu činjenica veće sigurnosti i boljih uvjeta života koje je nudila nova "nastamba".

Kako su učestali turski upadi, a konačno osvajanje Hercegovine se približavalo, i vijesti o bježanju stanovništva na dubrovački teritorij bile su sve češće. Posebno veliki strah od Turaka zahvatio je Hercegovinu 1459. godine u vrijeme njihova pustošenja hercegovih zemalja. Tada je - prema pisanju dubrovačkoga kroničara Gondole - velik broj izbjeglica iz hercegovih zemalja krenuo prema dubrovačkome teritoriju, a dubrovačka vlada naredila je straži u Stonu da prihvati hercegeve podložnike sa svim njihovim stvarima.³⁸ Iste godine u Dubrovnik je primljeno pet najuglednijih obitelji iz Trebinja, a njihovi seljaci na teritorij Republike.³⁹

S početkom osmanskih napada na Hercegovinu 1463. godine dolaze nove vijesti o sklanjanju ili bježanju hercegovačkoga stanovništva iz dubrovačkoga zaleđa na

³⁶ Ćirković, *Herceg Stefan*, 30.

³⁷ *Isto*, 103-104.

³⁸ "Si mandò guardia a Stagno e si diedero ordini per tutto il stato per le buone guardie e commissione a tutti li rappresentanti della repubblica per salvare li sudditi del herzegh, con tutte le loro robe in caso che per paura dei Turchi li convenisse fuggire... Questa paura de Turchi faceva che tutti li abitanti di terra ferma procurassero la loro salvatione." "Chronica Ragusina Junii Restii (ab urigine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451-1484)" u: *Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*, vol. XXV., Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1893., 356.

Tekst se također nalazi u: Bazilije Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et mercanensi*, Rim: Studia Antoniana, 1959., 32., b. 2.

³⁹ "...de oferendo quinque domibus nobilium de Trebigne, videlicet de Glibissichi, de Medvidovich, de Dabišsinovich, de Radivoevich et de Dubruschovich". DAD, *Consilium Rogatorum*, XVI, f. 88v, (3.XII.1459.) Podatak su objavili Ćirković i Tošić. Ćirković, *Herceg Stefan*, 239-240; Tošić, *Trebinjska oblast*, 239. b. 6. Kroničar Gondola o tome piše ovako: "Perciò fu concesso a cinque famiglie nobili di Trebigne, che furono Gliubiscich, Mediscenovich, Dabiscinovich, Rudivoevich e Dobrosceovich, che possino ricoversi dentro Ragusa, e li loro contadini nel territorio nostro." *Cronica Ragusina*, 356. Također djelimično objavljeno u: Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi*, 32., b. 1; Ivan Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV. i XV. veku*, Beograd: Srpska akademija nauka, 1952., 159.

teritorij Republike. U veljači 1463. godine stanovništvu Drijeva bilo je dopušteno skloniti se u Ston i Pelješac, a u ožujku su u Dubrovnik došli glasnici iz Trebinja tražeći sklonište u slučaju potrebe.⁴⁰ Zapovjednicima Stona u lipnju iste godine naređeno je da prime Vlahe i stanovnike Popova sposobne za obranu te da njihove obitelji prevezu na otoke.⁴¹ O velikome bježanju iz Trebinja i Popova bilježi i kroničar Gondola. On piše da “je bilo dopušteno plemićima, a i drugima iz Trebinja i Popova” da se zbog straha “i zbog sile koju upotrebljavaju Turci” sklone na dubrovački teritorij.⁴² Veliki val izbjeglica pojavio se u Dubrovniku 1464. godine zbog osmanskih pustošenja koja su se dogodila godinu prije. On se ponovio ponovno u ljeto sljedeće godine 1465. zbog izravnih osmanskih napada.⁴³ Isto se dogodilo i 1468. godine u vrijeme ratnih sukoba hercega Vlatka i Osmanlija. Dubrovačka vlada 19. ožujka 1468. godine naredila je svojim knezovima da ne čine nikakve smetnje bjeguncima iz hercegovih zemalja koji se sklanjaju zbog straha od Osmanlija.⁴⁴

Nije se bježalo samo na dubrovački teritorij nego i na mletački u Boki kotorskoj i Dalmaciji. Stanovništvo iz okolice Novoga sklanjalo se na bliža mletačka područja u Boki kotorskoj, dok se stanovništvo iz dijela Zažablja i doline Neretve sklanjalo na mletačka područja u Dalmaciji, posebno na otoke. Dio stanovništva našao je sigurno sklonište, barem privremeno, i u ugarskoj utvrdi Koš i na prostoru koje je kontrolirala njezina posada, a kasnije u Senju i senjskoj okolici.⁴⁵

Dio hercegovačkih izbjeglica našao je svoje utočište u južnoj Italiji. O tome izravno svjedoči trebinjsko-mrkanski biskup Anzelmo Katić u izvješću koje je poslao Kongregaciji “de Propaganda Fide” 1779. godine u kojemu kaže da su preci iz obitelji Obradović iz Hrasna naselili dva sela u Napuljskome Kraljevstvu. Kao zanimljivost ističe da i dalje drže “rođeni ilirski jezik i pričaju među sobom kao

⁴⁰ Ćirković, *Herceg Stefan*, 252.

⁴¹ *Isto*, 254.

⁴² “Tuttavia si appressavano gli eserciti multiplicati de Turchi. Onde fu concesso alli nobili et altri di Trebigne e Popovo che per la paura d'essi et per forze che usano Turchi a quelli che potessero, ricoverarsi con le facultà loro nelle tenute nostre.” *Cronica Ragusina*, 361. Tekst prenosi: Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi*, 33., b. 2. Gondola ovo bježanje stavlja u 1462. godinu, a Pandžić od njega tako preuzima. Budući da te godine nije bilo nikakvih ratnih opasnosti ni zbivanja na području Popova i Trebinja, ovo se vjerojatno odnosi na 1463. godinu.

⁴³ Ćirković, *Herceg Stefan*, 259; Atanasovski, *Pad Hercegovine*, 12.

⁴⁴ *Isto*, 45-47.

⁴⁵ “Senjski uskoci (posle 1537. godine), ali i njihovi prethodnici, prebezi u Senju, koji su se bavili istim herojskim zanatom, znali su prilike u Trebinju, Popovu i Zažablju samim time što su mnogi od njih bili rodnom iz toga kraja. Naprimer, postojalo je predanje da je i porodica najpoznatijih uskočkih predvodnika, Daničića, rodnom iz Zažablja. Posle pada Herceg-Novog u ruke Osmanlija (1482), mesto okupljanja izbeglica iz donje i ostale Hercegovine bilo je ugarsko uporište Koš na otoku Posrednici (na ušću Neretvice).” Bogumil Hrabak, “Napadi senjskih uskoka na Zažablje, Popovo i Trebinje (1535. - 1617.)”, *Tribunia* 7 (1983): 102. Spomenuta predaja o Daničićima zabilježena je u Ošlju 1936. godine.

da su u staroj domovini iz koje su otišli prije nekoliko stotina godina⁴⁶ Obitelj kardinala Nikole Radulovića iz Češljara kod Zavale pred Turcima je najprije pobjegla u Dubrovnik, a potom u Italiju, u Polignano gdje su kupili titulu markiza, a ženidbenim vezama s uglednim talijanskim obiteljima održali taj status.⁴⁷ Da broj hercegovačkih izbjeglica u južnoj Italiji nije bio malen, dokazuje činjenica da su krajem 15. stoljeća iz Italije s barkama prelazili Jadran i pljačkali turske podanike u Popovu, Trebinju i Zažablju.⁴⁸

Segment koji još nije dovoljno proučen, a također je utjecao na depopulaciju Hercegovine, bile su deportacije stanovništva u unutrašnjost Osmanskoga Carstva. Turci su skoro jedno cijelo stoljeće prodirali u Hercegovinu i odvodili zarobljenike. S druge strane, nakon samoga osvajanja pojedinih krajeva dio stanovništva deportirali bi kao roblje u unutrašnjost carstva. Izravnih svjedočanstava, premda ne mnogo, o takvom turskom postupanju imamo i na području Hercegovine. Kada se herceg Stjepan godine 1465. žalio Veneciji na svoga sina Vladislava, napisao je da je zajedno s Turcima prodro u njegove zemlje i da su samo “u jednom danu odveli 30 000 ljudi”.⁴⁹ Tom je prilikom, izgleda, uhvaćen i topolijevac Jörg iz Nürnberga, koji je bio u službi hercega Stjepana, zajedno sa ženom i djecom te odveden u Tursku.⁵⁰ Jörg također svjedoči i na taj način potvrđuje Stjepanovo pisanje da je Vladislav zajedno s Turcima napao hercega Stjepana i da je odveo “mnogo naroda svojemu rođenom ocu”.⁵¹ Pored deportacije stanovništva u vrijeme ratnih provala postojala je također trgovina robljem u kojoj su s Turcima surađivali domaći ljudi, uglavnom oni koje dubrovački izvori svrstavaju u Vlahe. Ovi bi Vlasi hvatali ljude na putovima te ih odvodili na turski teritorij i tamo ih

⁴⁶ “Gli ascendenti di altra casa detta Obradovich hanno popolato deu paesi nel regno di Napoli. E quel che è notevole ritengono il nativo linguaggio il lirico e parlano tra loro come se fossero nell'antica loro patria, da cui mancano parecchie centinaia d'anni.” Anzelo Katić 1779, Arhiv Propagande (dalje:AP), *Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali*, vol. 857, f. 446v.

⁴⁷ U izvješću Kongregaciji nadbiskup Andrijašević 1733. godine piše: “...gli conviene passare in Cese gliari Patria degl'Antenati dell'Em(nentissi)mo Card(ina)le Radulovich.” Marko Andrijašević, 1733., AP, *Scritture riferite nei Congressi*, Dalmazia, vol. 7, f. 637r; Kardinal Nikola Radulović rodio se 18. prosinca 1627. godine u Polignanu. Tu je, izgleda, došao njegov djed Marin, koji je bio zavaljski knez i dubrovački trgovac te kupio titulu markiza. Nikola je studirao teologiju i pravo. Postao je svećenik i nadbiskup Chietija. Bio je vrstan pravnik pa je uskoro završio u rimskoj kuriji. Papa Inocent XI. imenovao ga je papinskim kapelanom, a Inocent XII. povjerio mu je nadzor nad više kongregacija te ga učinio kardinalom 9. studenoga 1699. godine. Umro je u Rimu 21. listopada 1702. godine. Pavo Živoković, “Sačuvano dostojanstvo i čast zavaljskih knezova”, *Vrutak* 7 (2002): 48.

⁴⁸ Hrabak, “Napadi senjskih uskoka”, 102.

⁴⁹ Ljubić, *Listine*, X., 354.; Ćirković, *Herceg Stefan*, 252.

⁵⁰ Jozo Džambo, “Geschicht con der Turkey’ Jörga in Nürnberga” u *Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću*, Sarajevo – Fojnica: Franjevačka teologija – Franjevački samostan, 2000., 251.

⁵¹ *Isto*.

prodavali po vrlo niskim cijenama.⁵² Koji je broj stanovništva na ovaj način napustio Hercegovinu, nemoguće je utvrditi.

3. Opustjela zemlja

Kakvo je pustošenje izazvalo tursko osvajanje jugoistočne Hercegovine, najbolje pokazuju prvi osmanski "porezni" popisi (defteri) ovih krajeva koji su načinjeni 1468./1469. godine i 1475. - 1477. godine kao i njihova usporedba s povećanjem broja stanovnika u Dubrovačkoj Republici.⁵³

Hercegovina je prvi puta popisana kao vilajet Hersek u sastavu Bosanskoga sandžaka 1468./1469. godine.⁵⁴ Ovaj je popis sumarni i popisana je u vrijeme kada se turska vlast još nije bila ustalila u jugoistočnoj Hercegovini jer nedostaju mnoga mjesta koja donose kasniji popisi. Također ne donosi popis vlaških katuna i obitelji nego samo njihov sumarni zbroj. Mnogo detaljniji popis (defter) i važniji za našu tematiku (jer nam daje više podataka o naseljenim i nenaseljenim mjestima te broju obitelji) jest poimenični popis sandžaka Hercegovine iz 1475. - 1477. godine.⁵⁵ Premda ni tada nije popisana cijela jugoistočna Hercegovina, osobito njezini južni dijelovi oko Novoga i ušća rijeke Neretve u more, dijelovi koji su popisani već su skoro jedno desetljeće pod turskom vlašću tako da je i popisivač mogao imati podrobnije podatke o mjestima pustim i naseljenim te obiteljima koje su u njima živjele.

U sklopu vilajeta Hersek 1468./1469. popisane su nahije: Blagaj, Dabar, Dubrava, Viduška, Popovska i Trebinje. U nahiji Blagaj nalazimo tri pusta mjesta: Bila Brda (vjerojatno Bivilje Brdo), dio sela Batnoga i Žitomislčići.⁵⁶ U nahiji Dabar imamo šest pustih mjesta i to su: Ljuti Dol, Poplašić, Trebna, Lokva, Brstanik i dio sela

⁵² "Već od osvajanja Despotovine, čim se turska vlast učvršćuje u susjedstvu, počinje se razvijati, u razmerima koje nećemo moći nikad upoznati, trgovina robljem, koje se odvodi u Tursku. U tu trgovinu se kao turski agenti uključuju Vlasi. Skoro bez izuzetka svi poznati 'ropci' su Vlasi. Ima ih iz velikih i poznatih katuna (Banjani, Maleševci, Bobani, Zubci), a mnogo više je takvih za koje se samo kaže da su "Vlasi". Ćirković, *Herceg Stefan*, 272-273; Atanasovski, *Pad Hercegovine*, 15.

⁵³ Osmanski popisi nisu popisi stanovništva u modernome smislu nego su popisi uživatelja timara, njihovih posjeda razbacanih po raznim mjestima te broja podložnih obitelji odnosno glava obitelji koji su dužni davati poreze. Donose popise naseljenih mjesta te pustih mjesta i mezri koje su dio nekoga timara odnosno ona mjesta s kojih je timarnik imao neki prihod. Mjesta koja su možda i postojala, ali nisu davala prihod, porezni popisivač nije popisao. To se jako dobro primijeti kada se uspoređuje defter iz 1468./1469. s defterom iz 1475. - 1477. godine. U ovome posljednjem defteru nalazimo mnogo više upisanih mjesta nego u prvome. Nešto o defterima pogledaj u: Moačanin, *Turska Hrvatska*, 10.

⁵⁴ Ahemd S. Aličić (prir.), *Sumrani popis sandžaka Bosne iz 1468/69. godine*, Mostar: Islamski kulturni centar Mostar, 2008. (dalje u tekstu: *Sumarni popis*).

⁵⁵ Ahmed S. Aličić (prir.), *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1985. (dalje u tekstu: *Poimenični popis*).

⁵⁶ *Sumrani popis*, 160.-161. Mulić u svojoj monografiji Hercegovina donosi podatak da je u nahiji Blagaj (prema spomenutom popisu) bilo petnaest pustih mjesta i mezri. Kako je Mulić došao do ovoga podatka, nije poznato jer su detaljnim pregledom objavljenoga popisa pronađena samo tri pusta mjesta. Također, za ostale nahije Mulićeve brojke o pustim mjestima i mezrama ne odgovaraju popisu, stoga je u ovome smislu neupotrebljiv. Mulić, *Hercegovina*, II., 2.

Prsnik.⁵⁷ U nahiji Dubrava popisano je petnaest pustih mjesta: Čečiva, Čekasi, Dabrica, Modriča, Kukorice, Čilica, Lozica, Melišta, Hmelina, Žabari, Čeligo, Dračeva, Mrđević, Potez-Ožovo, Hodbina.⁵⁸ U nahiji Viduška, u kojoj je inače popisano vrlo malo mjesta (naseljenih i nenaseljenih), nalazimo izgleda samo jedno nenaseljeno mjesto koje je popisano u dva timara - kao dio sela Stolča⁵⁹ i dio sela Stolac.⁶⁰ U nahiji Popovskoj i Trebinje nalazimo najmanje nenaseljenih mjesta. U Popovskoj sedam: Duži, Čvaljina, Bozija, Kosićan, Mušovići (Vjerojatno Moševići u Gracu jer je popisivač napisao da pripada Gracu.), Gradac i Vrsnica⁶¹, a u Trebinjskoj samo jedno nenaseljeno mjesto - selo Glavica.⁶²

Kao što je već napomenuto, sljedeći popis sandžaka Hercegovine, onaj iz 1475. - 1477. godine donosi preciznije podatke. Prostori jugoistočne Hercegovine popisani su u sklopu nahija: Blagaj, Dabar, Dubrava, Vidoška, Popovska, Trebinje, Počitelj i Ljubinje. Ljubinje se spominje tek uzgred. Prema popisu iz 1475. - 1477. godine u njoj su popisana samo tri sela. Novoj nahiji Počitelj pripala su neka mjesta iz prijašnje nahije Dubrava i Blagaj.

Prema ovome popisu u nahiji Blagaj popisano je sedam pustih sela i četiri mezre te jedanaest mjesta naseljenih stanovništvom koje je popisano u statusu raje.⁶³ Pusta sela su: Knez, Bunjište, Lokve, Bireštak, Jaršenići, Jarin i Vince⁶⁴, a mezre: Bivolje Brdo, Turkovići,⁶⁵ Bunica⁶⁶ i Trijebanj.⁶⁷ Selo Bivlje Brdo popisano je i kao mezra i kao naseljeno mjesto s osam obitelji. Očito je jedan dio Bivolja Brda, koji je prije Osmanlija bio naseljen, u ovome vrijeme bio pust.

U nahiji Dabar popisano je pet odnosno sedam pustih i dvanaest naseljenih sela. Pusta sela bila su: Grdilje, Knežindo⁶⁸ i Donjdo⁶⁹, Suzin i Kalji⁷⁰ te dijelovi sela Batinoga i Svitava⁷¹. Svitava je također popisana i kao mezra.⁷²

⁵⁷ *Sumarni popis*, 149-150.

⁵⁸ *Isto*, 252.

⁵⁹ *Isto*, 131.

⁶⁰ *Isto*, 158.

⁶¹ *Isto*, 155-157.

⁶² *Isto*, 153.

⁶³ Raja je stanovništvo koje živi na zemlji te plaća redovite poreze za razliku od stanovništva koje je popisano u vlaškom statusu, a porez su plaćali odsjekom. O tome nešto više: Močanin, *Turska Hrvatska*, 118 - 122.

⁶⁴ *Poimenični popis*, 604, 611, 464.

⁶⁵ *Isto*, 604.

⁶⁶ *Isto*, 241.

⁶⁷ *Isto*, 362.

⁶⁸ *Isto*, 9.

⁶⁹ *Isto*, 470.

⁷⁰ *Isto*, 640.

⁷¹ *Isto*, 265. Ovdje valja napomenuti da je dio sela Batinoga također popisano kao naseljeno, ali u nahiji Blagaj i to na dva mjesta. *Isto*, 464., 479.

⁷² *Isto*, 465.

Nahija Viduška obuhvaćala je samo pet mjesta. Od toga su tri naseljena: Donja Bitunja, Ošanovići i Dragovići⁷³, a dva pusta i to: mezra Juk i dio sela Stolac.⁷⁴ Najslabije naseljene - odnosno nahije u kojima nema nijednoga naseljenog mjesta stanovništvom koje je popisivano u statusu raje - bile su nahije Dubrava i Počitelj. U nahiji Dubrava ponovno je kao i 1468./1469. popisano petnaest pustih mjesta: Damava, Čateši, Modriča, Kozice, Loznica, Milište, Hmeljine, Kljence, Žabari, Bačiljevo, Ljeskovača, Dračevo, Mrževići, Podstruži i Hodbina.⁷⁵ U nahiji Počitelj popisano je jedanaest pustih sela i mezri: Gojanovići, Ričica, Kukrica, Opličića, Plešivac, Svitava, Šanica, Kozica, Gornja Ljubinica, Skočim i Dretelj.⁷⁶

Nahije Popovo i Trebinje, koje su u vrijeme popisa bile u vlasti Heraka Vranješa, bile su najgušće naseljene odnosno u njima nalazimo najviše naseljenih i najmanje pustih mjesta.⁷⁷ U Popovu je popisivač popisao kao pusto samo selo Brežja.⁷⁸ Za sela Kotezi, Priminje i Čajrovina kaže da su prije popisa uništeni te da su se stanovnici ovih mjesta skupili na jedno mjesto i tako su bili popisani.⁷⁹ Također je skupa popisao sela: Kučići, Strgance, Kom i Cicrinu za stanovnike kojih kaže da žive na jednome mjestu.⁸⁰ Inače je u Popovu, izuzmemo li gore navedena mjesta koja su popisana zajedno, bilo 28 naseljenih mjesta. U nahiji Trebinje bilo je slično. Popisana su samo tri pusta sela: Kalac, Baba i Narat⁸¹ te 35 naseljenih mjesta. Razlog gušće naseljenosti nahija Trebinje i Popovo trebalo bi tražiti u odsutnosti ratnih zbivanja, blizini dubrovačke granice koja je uvijek pružala mogućnost bijega kao i to što su ove dvije nahije početkom turske vladavine neko vrijeme bile u vlasti njezina srednjovjekovnoga gospodara hercega Vlatka.

Svega skupa u gore spomenutim nahijama od 1475. do 1477. godine popisana su 142 mjesta (izuzmemo li sela u Popovu koja su popisana skupa, a njih je bilo sedam.) od kojih su 92 bila naseljena, a pedeset ih je bilo pustih ili u relativnim brojkama 64,8 posto naseljenih i 35,2 posto pustih mjesta.

Za pusta mjesta jasno nam je da su napuštena prilikom osmanskih osvajanja i da je stanovništvo ovih mjesta potražilo životni prostor negdje na drugome mjestu. Međutim, razvidno je da dio stanovništva i u naseljenim mjestima nedostaje, što je očito pokazao M. Ančić na primjeru naselja na mjestu današnjega Stoca.⁸² Us-

⁷³ *Isto*, 403-404, 475.

⁷⁴ *Isto*, 611, 314.

⁷⁵ *Isto*, 602-603.

⁷⁶ Za sve nabrojene mezre koje su puste popisivač kaže da ih drže vlati. *Isto*, 605.

⁷⁷ O upravi Heraka Vranješa nad Popovom vidi: Bogumil Hrabak, "Herak Vranješ", *Godišnjak istorijskog Društva Bosne i Hercegovine* 7 (1957): 53-66.

⁷⁸ *Poimenični popis*, 607.

⁷⁹ *Isto*, 484.

⁸⁰ *Isto*, 494.

⁸¹ *Isto*, 612.

⁸² Mladen Ančić, "Kasnosrednjovjekovni Stolac", *Povijesni prilozi* 29 (2005): 41.-58.

poređujući broj kućanstava u osmanskome popisu naselja i njegove proizvodne mogućnosti (osobito mlinice kojih je bilo sedam), došao je do zaključka da je srednjovjekovno naselje ispod vidoškoga grada moralo imati više stanovništva nego što ga osmanski popis donosi.⁸³ Radi potpunije slike Ančičevoj konstataciji treba pridodati podatke iz genealogije dubrovačke bratovštine antunina, koje donose T. Anđelić i M. Sivrić o stolačkim obiteljima koje su primljene među dubrovačke građane, a Stolec su napustile u vrijeme turskih osvajanja. To su obitelji Carević i Smoljanović. Također, u genealogiji se spominje i nekoliko plemićkih obitelji za koje se kaže da su iz Stoca: obitelj Moiša, Mišljeni ili Mišljenovići te obitelj Radulino.⁸⁴

Da je u popisanim naseljenim mjestima živjelo više stanovništva nego ga popis donosi, naznačuju nam podaci o napuštenim baštinama i zapuštenim vinogradima. Tako se u nahiji Dabar spominje napuštena baština Dragića sina Radivoja, koju je Isa-beg, jer je ostala pusta, dao na uživanje vlahu po imenu Vukić, sinu Vukice.⁸⁵ U istoj nahiji popisivač bilježi napuštene vinograde. U selu Strujići od tri hasa vinograda jedan je zapušten.⁸⁶ Na području sela Lapišići popisano je devet zapuštenih hasa vinograda.⁸⁷ U selu Dragoljevu jedan, u Fatnici deset, a u Dražilji jedan.⁸⁸ Očito su spomenuti vinogradi ostali bez vlasnika ili obrađivača, a vjerojatno i bez jednih i bez drugih. Zapuštenih baština i vinogradi nalazili su se i u drugim nahijama. Primjer nahije Dabar uzeli smo samo kao ilustraciju.

Pored napuštenih mjesta i baština, zapuštenih vinograda te imena obitelji koje su napustile ove prostore još jedan argument koji govori o velikoj depopulaciji jugoistočne Hercegovine izazvane osmanskim osvajanjem jest broj stanovnika Dubrovačke Republike krajem XV. stoljeća.

Prema procjeni N. Vekarića, utemeljenoj na ozbiljnim istraživanjima, Dubrovačka Republika početkom XV. stoljeća imala je između pedeset i šezdeset tisuća stanovnika, dok je taj broj krajem stoljeća narastao na skoro devedeset tisuća "kao nikad prije i nikad kasnije".⁸⁹ U prvoj polovici 14. stoljeća Republika je, prema procjeni Miloša Blagojevića, imala sedamnaest do osamnaest tisuća stanovnika.⁹⁰

⁸³ *Isto*, 46-50.

⁸⁴ Tomislav Anđelić, "Srednjovjekovna župa Dubrave" u: *Srednjovjekovne humske župe*, Mostar: Ziral, 1999., 198.-199.; Tomislav Anđelić - Marijan Sivrić, "Dubrave u srednjem vijeku. Srednjovjekovna humska županija Dubrave", u: *300 godina župe Dubrave*, Aladinići: župa Aladinići, 2006., 29-30.

⁸⁵ *Poimenični popis*, 604.

⁸⁶ *Isto*, 462-464.

⁸⁷ *Isto*, 458.

⁸⁸ *Isto*, 289, 420, 453.

⁸⁹ Vekarić je do ovoga broja došao analizom sačuvanih popisa broja kuća u dubrovačkome primorju i Konavlima. Nenad Vekarić, "Broj stanovnika Dubrovačke Republike u 15., 16. i 17. stoljeću", *Anali* 29 (1991.): 19; Niko Kapetanić - Nenad Vekarić, *Stanovništvo Konavala, I*, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 1998., 101.

⁹⁰ Blagojević je do ove brojke došao na osnovi Diversiovoga podataka da se u to vrijeme u Republici

Od prve polovice XIV. stoljeća do kraja XV. stoljeća broj stanovnika Republike porastao je za oko šezdeset tisuća. Ovako nagli i veliki porast broja stanovnika Dubrovačke Republike bio je posljedica velikoga broja izbjeglica s hercegovačkoga i bosanskoga područja. Budući da je prostor jugoistočne Hercegovine prirodno naslonjen na područje Republike, bez sumnje možemo zaključiti da je znatan dio pridošloga stanovništva upravo s toga prostora.

Zaključak

Od prvoga turskog upada u jugoistočnu Hercegovinu (1386. godine) do njezina konačnoga pada (1491. godine) prošlo je više od stotinu godina. Kroz cijelo spomenuto vrijeme turska je nazočnost poput "Damoklova mača" visjela nad jugoistočnom Hercegovinom, što je izazivalo strah kod domaćega stanovništva koje je sigurnost nalazilo u bježanju u susjedne zemlje, osobito na područje Dubrovačke Republike. Postoji bezbroj vijesti, osobito onih dubrovačke provenijencije, koje govore o takvome ponašanju stanovništva jugoistočne Hercegovine. Premda vijesti o bježanju stanovništva imamo kroz cijelo spomenuto vrijeme, zbjegovi su bili redovito veći u vrijeme izravnih turskih napada, osobito sedamdesetih godina XV. stoljeća kada su Turci osvojili najveći dio Hercegovine. Iza izbjegloga stanovništva ostala su pusta mjesta koja su Turci popisali u svojim prvim popisima (deferima). Prema popisu iz 1475. - 1477. godine u nahijama Blagaj, Dabar, Dubrava, Ljubinje, Popovo, Trebinje i Viduška popisano je pedeset pustih mjesta, što u relativnim brojkama znači 35,2 posto od svih popisanih mjesta. Pored brojnih pustih mjesta i mezri nedostaje i dio stanovništva u naseljenim mjestima, što se može zaključiti na osnovi zapuštenih baština i vinograda te proizvodnih mogućnosti pojedinoga mjesta, koje se u prvo vrijeme turske vladavine nisu u potpunosti eksploatirale. Dok s jedne strane nalazimo velik broj opustjelih mjesta i mezri te nedostatak stanovništva u naseljenim mjestima, u prvim turskim popisima, s druge strane, nalazimo enorman porast stanovništva Dubrovačke Republike koji se dogodio u XV. stoljeću. Republika je u prvoj polovici XIV. stoljeća imala oko dvadeset tisuća stanovnika. Broj je u prvoj polovici XV. stoljeća porastao na pedeset do šezdeset tisuća, dok je krajem stoljeća dosegao brojke između osamdeset i devedeset tisuća. Logično je zaključiti - promatrajući opustjelu jugoistočnu Hercegovinu i prenapućenu Dubrovačku Republiku krajem XV. stoljeća - da je veliki porast stanovništva Republike velikim dijelom plod migracija iz jugoistočne Hercegovine prouzročenih turskim pustošenjima i osvajanjima.

trošilo oko sedamdeset tisuća stara žita, računajući četiri stara po glavi. Miloš Blagojević, "L'agricoltura nell'economia ragusea del Medioevo", *Ragusa e il Mediterraneo*, Bari: Cacucci editore, 1990., 36-37. Vekarić, koji je također objavio spomenuti Blagojevićev podatak, smatra da bi njegova procjena mogla biti prilično realna procjena stanovnika Republike u prvoj polovici XIV. stoljeća "budući da i drugi pokazatelji ukazuju da je Republika, prije velike migracije iz Bosne i Hercegovine, imala znatno manje pučanstva negoli kasnije". Vekarić, "Broj stanovnika", 8., b. 10.

The depopulation of south-eastern Herzegovina caused by the Turkish conquest

Milenko Krešić
Theological-Catechetical Institute
Nikole Šubića Zrinskog 7
88000 Mostar
Federation of Bosnia and Herzegovina
e-mail: milenko.kresic@tel.net.ba

Summary

It took more than hundred years from the first Turkish raids into south-eastern Herzegovina (1386) until the final fall of this region (1491). Throughout this period, Turkish presence was hanging as the proverbial sword of Damocles above south-eastern Herzegovina. The frightened local population fled to neighbouring countries and especially to the Republic of Dubrovnik. Many sources, especially those of Dubrovnik provenance, mention the flight of the south-eastern Herzegovina residents. Although news of the population leaving abound throughout the discussed period, numbers of refugees were consistently higher at the times of direct Turkish attacks, especially in the 1470s when Turks occupied most of Herzegovina. Refugees left behind them deserted settlements that Turks recorded in their earliest censuses (*defters*). According to the census from 1475/1477 in *nahiyahs* Blagaj, Dabar, Dubrava, Ljubinje, Popovo, Trebinje and Viduška, 50 or 35.2% of all visited settlements were recorded as 'empty'. In addition to empty settlements and *mezras*, part of the population of surviving settlements was missing, as indicated by un- or under-exploited, neglected (vegetable) gardens and vineyards as well as production facilities. While there were many deserted settlements and *mezras*, and while many surviving settlements suffered a population loss, the Republic of Dubrovnik experienced a vast increase in population numbers in the fifteenth century. The Republic had around 20,000 residents in the first half of the fourteenth century only to reach, in the first half of the fifteenth century, the population number of 50-60,000 and finally (at the end of the fifteenth century) somewhere between 80,000 and 90,000. A conclusion that follows from looking at the deserted south-eastern Herzegovina and the overpopulated Republic of Dubrovnik in the late fifteenth century is that the colossal increase of the Dubrovnik population was a direct result of migrations from south-eastern Herzegovina, caused by Turkish plundering and conquests.

Keywords: depopulation, Turkish raids and conquests, south-eastern Herzegovina, Republic of Dubrovnik